

⁴⁴ Walter Schöpsdau: Az egyházak és a szabad, demokratikus állam. In: Teológiai Szemle, 1991, 277. - nyomán. Lásd még Andrew Shanks véleményét az egyház politizálásának hogyanjáról: „Nagyon fontos, hogy ne legyen párt-politikai kicsengése. Ne akarja megmondani, hogy mire kell szavazni, mit kell gondolni. Arra biztassa az embereket, hogy gondolkozzanak, de más értelemben, erkölcsi vonatkozásban szemléljék a politikai kérdéseket...(Mert a mi világunk rossz, és komolyan kell venni azt, hogy mit tehetünk érte.)” In: Egyház és Világ, 1990/10, 21k.

⁴⁵ Csak a négy évtizedes kommunista kísérlet eredményeinek távlatából tudjuk értékelni XII. Pius II. világháború. utáni kommunistaellenes felhívását, amelyben a kommunistákra szavazó katolikus híveinek kiátkozását helyezte kilátásba. (A lelki zsarolás természetesen elvetendő, de a kommunistaellenessége .dicséretre méltó.) Üdvös lenne minden szélsőség ellen ilyen határozottan állást foglalni. (Ugyanis ha az illető katolikus egyházfő annak idején a fasizmus ellen is ilyen felhívást tett volna közzé, ezzel az utóbbi hitelét is növelte volna.)

⁴⁶ Kozma Zsolt kolozsvári református teológiai tanár hasonlata a „Mit jelent ma Közép-Kelet-Európában lelkipásztornak lenni? ” c. tanulmányából.

KOVÁCS ISTVÁN - *Mezőre*

VOLTAIRE (I. rész)
(Halálának 220. évfordulójára)
(1694 - 1778)

*"Az egyetlen bosszú azért a hallatlan gyaláztatért,
hogy annyi igazságot üldöztek az idők folyamán,
csak az lehet, ha ugyanazokat az igazságokat újra
meg újra hirdetjük, s így azoknak is szolgálatára
lehetünk, akik érettiük harcolnak."*

Voltaire

A francia felvilágosodás egyik legismertebb képviselője. Író, filozófus és történész: az újkor első legnagyobb írója, a felvilágosodás eszméinek legragyogóbb népszerűsítője, az első történetfilozófiai mű megalkotója.

Voltaire-t megnevezni annyi - mondta Victor Hugo -, mint az egész 18. századot jellemezni. Lamartine szerint: Ha arról ítéljük meg az embert, amit adott, akkor Voltaire vitathatatlanul a modern Európa legnagyobb írója.

Ellentmondás(os)nak tűnhet, de Voltaire legjelentősebb műve mégsem az, amit alkotott, hanem az, amit rombolt. Az a fáradságtalan és elképesztően sokoldalú közírói tevékenység, amellyel hat évtizeden át aláásta és lerombolta a fennálló társadalom - lényegében még mindig középkori épületének - szellemi pilléreit: a vakhitet és vakbuzgóságot; a tudatlanságot és türelmetlenséget; a dogmatizmust és obszkurantizmust; a tekintélyt és önkényt; a katolicizmus és a trón szövetségét, s végrehajtó eszközüket, az igazágtalan igazságszolgálat-

tást. Vagyis mindazt, amit összefoglaló szóval „*babonaság*”-nak nevezett. Mert a gondolkodó, az író, az igazságot és emberi méltóságot védő világpolgár halála pillanatáig harcban állt mindenfajta türelmetlenséggel, igazságtalansággal és zsarnoksággal. Megsemmisítő, irgalmatlan gúnyral rombol mindent, ami igaztalan, mert hiszi, hogy „*amit hamisnak és tarthatatlannak látunk, azt akkor is éppúgy el kell vetnünk, amikor nincs mivel helyettesítenünk, mint amikor euklidészi bizonyosságú tételt állíthatunk a helyébe. A tévedés mindenképpen tévedés, akár pótoljuk igazsággal, akár nem.*”

De mert szenvedélyes igazmondó, aki nyíltan kimondja az igazat: bevallja, hogy a Don Quijoték fajtájához tartozik, „*akik eszményképeket teremtenek maguknak, hogy aztán szenvedélyesen hódolhassanak nekik.*” S hetvennél is több kötetet kitevő irodalmi munkássággal és humánus filozófiáját cselekvő bölcsességgel áll az eszmények és az ember szolgálatába.

Mégis: üldözött. Élete javát hazájától távol kénytelen tölteni, hogy „*hasznos igazságokat mondhasson meg neki.*”

Eretnek: aki - mert „*eretnekségre szükség van*” - megtagadja a kereszténységet. Csak mert jól látja, hogy korának az igazi kereszténységre égető szüksége lenne; csakhogy keresztényebb legyen sok kereszténynél. „*Hadd legyenek én szamaritánus*”: és védelmébe veszi - tollal és cselekedettel - az igazságtalanság elnyomottakat, az ártatlanul üldözötteket és elesetteket. Mert „*a filozófusnak nem szánnia kell a szerencsétleneket, hanem cselekednie érdekükben.*” S míg cselekszik érdekükben: ezrek igazságérzetét, kollektív lelkiismeretét ébreszti fel. Meggyőződéssel vallja: „*Semmire sem vagyunk jók, ha csak magunknak vagyunk jók.*”

1. Élete

François-Marie Arouet 1694. november 24-én született Párizsban. Jómódú polgári család ötödik gyermeke. Apja közjegyző. Részben arisztokrata származású anyja korán, már 1701-ben elhalt. Apja nem kedveli, a szülői szeretet hiányát egyedül nővére, Marguerite gyöngédsége pótolja. A rendkívül fogékony gyermek - kilencéves korában már versel, s három évvel később első tragédiáját írja - érzékenységét iróniával leplezi.

Tízéves korától a Nagy Lajosról elnevezett - Louis-le-Grand - jezsuita kollégiumban tanul. Hat évvel később, 1710-ben beiratkozik a jogi akadémiára. Nem volt csöndes és kizárólag tanulmányainak élő ifjú; igen korán felfigyelt a körülötte zajló eseményekre, és élénk érdeklődést tanúsított irántuk. Már 1713-ban, mint Hollandiába kinevezett követségi titkár, elismeréssel nyilatkozik - a franciaországi állapotokkal ellentétben - az ott tapasztalható vallási türelemről és általános jólétről.¹

Hamarosan visszahívják Párizsba, ahol rövid gyakornokoskodás után önállósítja magát, majd belevegyül a XIV. Lajos halála utáni vidám és zajos társasági életbe. Az ekkor már szabadgondolkodó körökben is forgolódo, huszonegy éves ifjú hamarosan feltűnik, és vakmerőségével hírnévre tesz szert az udvarban. E hírnév egy része utánozhatatlanul szellemes társalgásából fakadt, de hamarosan tetézte a Párizsból való száműzetését eredményező két epig-

rammájával, amelyeket a kiskorú uralkodó mellé kinevezett régens ellen írt²; majd az 1717-ben írt politikai szatíra, amely miatt tizenegy hónapra a Bastille-ba került.³

A hörtönben sem ül tétlenül. Megírja az *Oedipe* című tragédiát, amellyel egy ugrással a színpadon terem, s megdönt minden addigi párizsi rekordot.⁴ A siker nemcsak hírnevét gyarapította, de pénzét is. Ez utóbbit - filozófusoknál szokatlan bölcsességgel - bankár barátai révén végzett pénzügyi műveletekben kamatoztatta, s az 1719-1720-as franciaországi infláció idején meggazdagodott.

Ezt követően egymás után jelennek meg művei⁵, és Voltaire - polgári származása ellenére - egyaránt szívesen látott az udvarnál, s a szabadgondolkodó nemesek körében is. A született arisztokraták közül néhányan mégsem tudták feledni, hogy Voltaire-nek nincs más jogcíme a rangra és tisztességre, mint - lángelméje. Ráadásul, ennek a vakmerő és szellemes fiatalembernek volt bátorsága, hogy ne származásuk alapján osztályozza az embereket: *„A származás nem teremt nagyobb különbséget az emberek között, mint az olyan szamarak között, amelyek közül az egyiknek az apja trágát, a másiké pedig ereklýeket hordott.”* Egy későbbi levelében pedig így írt: *„... köztudomású, hogy engem nem kápráztatnak el a nagy nevek viselői, hanem a nagy tettek előtt hajolok meg mély tisztelettel.”*⁶

Nem csoda, ha néhányan nem tudták megbocsátani sem kivételes tehetségét, sem kiváltságos helyzetét. 1725-ben a nagyhatalmú Rohan herceggel kerül ellentétbe, aki lakájaival orvul megbotoztatja⁷, s amikor Voltaire megpróbál lovagias elégtételt szerezni magának: letartóztatják, s ísmét a Bastille-ban találja magát. Ezennel hamar kiszabadul, de azzal a feltétellel, hogy elhagyja Franciaországot és Angliába távozik.

A száműzetés évei

Az Angliában töltött három év⁸ Voltaire életének jelentős állomása. A nyelvet pokolba kívánta, de rendkívül gyorsan megtanulta⁹, s hihetetlenül gyorsan szívta magába mindazt, amire Anglia megtaníthatta: irodalmat, tudományt és filozófiát egyaránt. Ezekben az években szerzi meg azokat az ismereteket, amelyek nemcsak világnézetének kifomálódásában játszanak jelentős szerepet, de az elkövetkező évek munkáihoz is indítást adnak. Főként Newton, Locke-ot tanulmányozta, de Bolingbrooke, Shaftesbury és Shakespeare is hatottak gondolkodására. Ami leginkább meglepte: az angliai kormányzási és törvényhozási rendszer biztosította szabadság, amely lehetővé tette, hogy - a korabeli franciaországi viszonyokhoz képest - a gondolkodók és írók szabadon írhasanak bármiről. *„Annak tartozunk tisztelettel, aki az igazság erejével uralkodik az elméken, s nem azoknak, akik erőszakkal hajtják rabigába az elmét. Nem lehet minden polgár egyformán erős; de lehet mind egyformán szabad; ez az, amit az angolok elértek... Szabadnak lenni annyi, mint csak a törvénynek lenni alárendelve”* - állapítja meg, hogy aztán az otthoni gyakorlatra utalva, hozzátegy: *„A törvényhozás a népek boldogításának és oltalmazásának a művésze. Azok a törvények, amelyek ellenkeznek ezzel, ellentmondanak céljuknak,*

tehát eltörölközők.” „Bevallom - írja később -, ha Angliára gondolok, elfog az irigység.”¹⁰

A száműzetés éveiben - pontosan 1727-ben - kezdi írni XII. Károly svéd király történetét, első modern szemléletű történelmi regényét, amelyet az angliai tartózkodást követő évben fejez be, s 1731-ben jelentet meg. A könyv útja viharos, de átütő sikert arat.¹¹

Az Angliában töltött évekhez fűződik a *Henriász* című tragédiájának kiadása 1728-ban, s az *Értekezés Pascalról* című munkája. Élményeit és tapasztalatait az *Angolországi levelek*-ben örökítette meg. A fiatal felvilágosult tudós ezen merész műve csak később, 1733-ban látott napvilágot, először angol nyelven, miközben ő - titokban - már 1729-ben visszatért Párizsba. Alig öt évig élvezheti a párizsi életet, mert időközben megjelenik az *Angolországi levelek* francia nyelvű kiadása is, melynek példányait a hatóságok - „jelképesen”: írójuk helyett - megégetik. A könyvkiadó-kereskedőt a Bastille-ba zárják, s Voltaire is jól tudja, hogy ismét útban van a börtön felé, ezért idejében elmenekül.

A francia határ szélén lévő Cireyben - barátnője, du Châtelet asszony kastélyában - húzódik meg. Már a következő évben engedélyt kap a Párizsba való visszatérésre, de a művelt és tizenkét évvel fiatalabb asszony közelében nemcsak a zavartalan munka lehetőségét, hanem a boldog szerelem megkötő ígézetét is sikerült megtalálnia. Tizenöt termékeny esztendő telt Cireyben. Ebben az időben kezdi írni - a történelmi művek, tanulmányok mellett - a voltaire-i szellemet kifejezésre juttató híres regényeit és tragédiáit is.¹²

Az emberről írt és *Newton filozófiájának alapelvei*-ről szóló műveit 1737-1738-ban jelenteti meg. S bár egy évvel később a cenzúra betiltja az *Értekezés XIV. Lajos koráról* című, a feudális társadalmat élesen bíráló művét, majd 1742-ben - a pápa jóváhagyása ellenére is! - betiltják a vallási fanatizmust leleplező *Mohamed* című tragédiájának előadását Párizsban: mégis úgy tűnik, hogy Voltaire végre elnyeri az őt megillető elismerést a királyi udvar részéről. Ötvenegy éves korában XV. Lajos hivatalos történetírója és udvari költője, s a következő évben a Francia Akadémia tagjává is megválasztják. Ennek oka, hogy 1743-ban meghalt esküdt ellensége, Fleury bíboros, XV. Lajos minisztere, és Voltaire több barátja is fokozatosan helyet kap a kormányban.

Cireyi nyugalmának és az elismerés rövid időszakát jelentő éveknek hamarosan vége szakad. *Zadig* című kisregényének megjelenési évében, 1747-ben ismét összetűz a királyi udvarral, majd nem sokkal később csalódnia kell Châtelet asszonyban is, aki megcsalja, majd 1749-ben gyermekágyi lázban meghal. „Ilyenek az asszonyok!”¹³ - mondta filozófikusan megfélemedkezve arról, hogy a férfiak is ilyenek...

Ezt követően unokahúgával, Denis asszonnyal él Párizsban, s igyekszik munkába fojtani fájaldalmát. Mint akit mindig minden érdekelt: minden harcha beleártotta magát. Belekerült az enciklopédisták¹⁴ körébe is, s bár úgy vélte, hogy egyik-másik eszméjük némi nyesegetésre szorul, azért lelkesen részt vett munkájukban. Mégis jókor érkezik II. Frigyes meghívása, s Voltaire 1750-ben Berlinbe utazik, hogy ezennel három évet töltsön a felvilágosult porosz uralkodó udvarában.¹⁵

Nagy Frigyes szellemessége majdnem olyan volt, mint a Voltaire-é, s korának leghatalmasabb uralkodója egyenrangú barátként bánt vele. Még azt is megengedte, hogy Voltaire megfeleljen neki - társaságban is -, azzal a hírhedt szellemességgel, amely gyilkolni tud anélkül, hogy sértene. A szellem fejedelme azonban nem sokáig fér össze a hatalom képviselőjével, mert Voltaire-nek sikerül magára haragítania Nagy Frigyest, aki úgy látszik, mégsem tudott beletnyugodni, hogy „mindenki a saját ízlése szerint üdvözüljön.”¹⁶

Voltaire-nek tehát ismét szedelőzködni kell. 1753-ban tér vissza Franciaországba, de - írásai és nézetei miatt - XV. Lajos végleg kitiltja Párizsból. Rövid időre Elzászban telepedik le.

Berlini tartózkodása idején több jelentős műve látott napvilágot.¹⁷ Ebben az időben kezdte el egyik legfontosabb filozófiai műve, a szinte másfél évtizeddel később befejezett és megjelenő *Filozófiai szótár* megírását is.

Az újabb száműzetés oka ezennel az 1739-ben cenzúra által betiltott történelmi művének 1751-es berlini kiadása: *Értekezés XIV. Lajos koráról*. Voltaire történelmű tárgyú műveiben kétségtelenül újszerű és modern történelemszemlélettel jelentkezik. Már fiatalkori művében - a XII. Károly svéd királyról szóló regényes élettörténetében is - a gazdasági és politikai tényezők összefüggésében mutatja be hősét. Később egy egységesítő elvet keresett a történetíráshoz, és úgy vélte, hogy ez a művelődéstörténet lehet. Épp ezért - állapítja meg az *Értekezés a nemzetek erkölcséről és szelleméről* című munkájában - csak a filozófusoknak lenne szabad történelmet írni. Ellenkező esetben a történelem nem egyéb, mint egy sereg csalás, amit a halott körül elkövetünk; átalakítjuk a múltat, hogy megfeleljen a jövőt illető szándékainknak. A történelem azt bizonyítja, hogy a történelemmel mindent be lehet bizonyítani. „Azok a történészek, akik azt hiszik, hogy megjósolhatják a jövőt, méltatlanok arra, hogy megírják a múltat.” - S a történész Voltaire nem is mulasztja el soha az alkalmat, hogy korának feudális társadalmát sziporkázóan szellemes bírálatban részesítse, kipellengérezze: a történelmi eseményeket cinikus megjegyzésekkel, egy-egy aforizmával fűszerezi. Ez különben stílusának egyik legsajátosabb alkotóeleme. S mivel szenvedélyes igazmondó, aki nyíltan kimondja az igazságot, minden ilyen aforizmája vagy ironikus megjegyzése egy-egy csapás kora társadalmának visszaságaira. „Nem hiszem - írja -, hogy a történetírásnak az előkről is szabad beszélnie: az egyiptomiak ítélkezéseit kell utánoznia, amelyek csak akkor döntöttek az állam polgárainak érdemeiről, amikor azok már halottak voltak.” - Az a Voltaire pedig, akit még fiatalkori művének írása idején csodálattal töltött el XII. Károly hódító egyénisége, az *Oroszország története* című munkájának elején már ezt írja: „XII. Károly története szórakoztató, I. Péteré pedig tanulságos.” Későbbi írásaiban pedig a történelmet „bűnök és szerencsétlenségek sorozatának” látja. „A békés és ártatlan tömeg mindig nyom nélkül tűnik el ezekről a színpadokról. A főszerepet viszont romlott becsúgyak játsszák...” S ez már annak a Voltaire-nek a hangja, aki a mesterségek újjászületésében, valamint az élelmiszerek árában egy-egy nép gazdagságát vagy szegénységét látja visszatükröződni, s arra a következtetésre jut, hogy „a békés és boldog kormányzás föltötte áll minden katonai dicsőségnek.” Épp ezért fogalmazza meg - modern történelemszemléletére jellemzően - célkitűzését is: „Tárgyam nem az apró té-

nyek puszta részletezése, nem törődöm a nagyurak történetével sem..., de tudni akarom, milyen lépcsőfokon haladtak az emberek a barbárságtól a civilizáció felé.”¹⁸

Egyáltalán nem csoda, hogy korának abszolutisztikus udvara nem tudta „megemészteni” mindezt, s XV. Lajos elrendelte, hogy „ez a francia, aki oly merész volt, hogy először embernek tartotta magát s csak aztán franciának: soha többé ne tehesse lábát francia földre.”

„Aki hazáját szolgálja, gyakran hálátlant szolgál.” És „Igazságot hirdetni és hasznos dolgot javasolni az embereknek, az biztos módja annak, hogy üldözzenek minket” - vonja le a keserű tanulságokat a közel hatvan éves filozófus, és olyan otthont - „kellemes sírt” - keres magának, ahol nemcsak szabadon kinyilváníthatja nézeteit, de biztonságban lehet - s távol - a hatalmasok zaklatásaitól is.¹⁹ Már épp elég alkalmá volt megtapasztalni, hogy: „Veszedelemes, ha igazunk van olyan dolgokban, amelyekben tekintélyes embereknek nincs igazuk.”

1754-ben Svájcban telepedik le, s az Enciklopédia számára ír cikkeket. A következő évben megvásárolja a Délices kastélyt Genf közelében. Itt már úgy tűnik, hogy végre igazi otthonra talált, ahol derűs nyugalommal élheti le hátralevő éveit. Nagyvilági életet él, fogadásokat ad, és kiterjedt levelezést folytat, amikor - a „nevető filozófus” - életét újabb, sorozatos megrázkodtatások érik.

Mindenekelőtt mélységesen megrendítette az 1755-ös lisszaboni földrengés híre. A több ezer emberéletet kioltó természeti csapás megingatta a gondviselésbe vetett hitét, s az üldözésektől, csalódásoktól amúgy is sokat szenvedett filozófus optimizmusát. Élete eme válságos időszakának hangulatát, vívódásait és kétségeit jól tükrözi a következő évben kiadott műve - *Költemény a lisszaboni vészről* -, amely a természetet is az emberi szenvedések érzéketlen, szenttelen szemléljének láttatja. Itt jelenik meg teljes jelentőségében a régi dilemma: Isten képes-e beavatkozni a világ sorsának alakulásába, vagy Őt is kötik az általa egyszer s mindenkorra elrendelt és megváltozhatatlan természeti törvények?²⁰

A lisszaboni katasztrófáról szóló költeményében Voltaire, aki „egykor nem ily sötét hangon dalolt”, ezennel „holdogtalan halandónak” bizonyul: „Csak szenvedni tudok, nem zúgolódni” - írja. E „belső válság” okozta elkeseledését csak fokozta, hogy 1756-ban kitört a hétéves háború, Franciaországban pedig évről-évre forróbb lett a talaj a szabadgondolkodók talpa alatt. Egyre nyíltabban tombolt - és szedte áldozatait - a fanatizmus. Az ember - úgy látszik - nem tanul saját ostobaságaiból sem. 1757-ben hetiltják az Enciklopédia további kötetének megjelenését, s ezzel kezdetét veszi az enciklopédisták heves üldözésének kora.²¹

Mindezek tetejében Rousseau nyilvánosan válaszolt a lisszaboni földrengéssel kapcsolatos költeményére, s válaszában - az embert érő szerencsétlenségekért - magát az embert vádolja, amiért nem tér vissza természeti állapotához (Jelszava: Vissza a természethez).²²

A Voltaire és Rousseau közötti ellentét jóval régebbi eredetű ugyan, és elvi alapokra visszavezethető vitáik nem voltak mentesek a kölcsönös szemé-

lyeskedésektől sem,²³ de Voltaire-t ezennel mélyen felbőszítette Rousseau állásfoglalása és nézeteinek egyre növekvő népszerűsége.²⁴ Bosszúságában Rousseau ellen fordítja azt az éles és szikrázó pengéjű gyilkos iróniát - „Voltaire gúnyolódását” -, amely halálos biztonsággal talált az emberek és dolgok elevenére. Azt a mindig lényegre tapintó, minden fonákságot felfedő és minden ellentmondást kiélező epés elmésséget - „kaján mosolyt” -, amellyel ellenfeleit és tanaikat nevetségessé tette. Később, amikor Rousseau megküldte neki „pedagógiai hőskölteményét”, az Emilt,²⁵ - Voltaire így válaszolt: *„Megkaptam uram, az emberi faj ellen írott új könyvét, s nagyon köszönöm... Soha senki nem próbált ilyen elmésen állattá változtatni bennünket; könyvének olvasása közben az embernek kedve kerekedik, hogy négykézláb járjon. De mert erről a szokásról már körülbelül hatvan esztendeje letettem, úgy érzem, hogy sajnos, lehetetlen visszatérnem hozzá.”*²⁶

A felvilágosodás eme két nagy alakja közötti ellentétben, épp mert világnézeti jelentőségű elvi alapokra vezethető vissza, ismét láthatóvá válik a szinte végletekig vitt értelem és ösztön közti szakadék. Mint látni fogjuk, Voltaire leírja ugyan, hogy: *„Olyan ostoba és gonosz világot fogunk itthagyni, mint aminőt érkezésünkkel találtunk itt”* -, de még a csalódásai idején elhatalmasodó pesszimista hangulat ily méretű kiábrándultságában is szinte fanatikusan hisz az értelemben, s meg van győződve, hogy a civilizáció vádolása gyerekes ostobaság. Abban egyetért Rousseau-val, hogy „a dolgok rosszul állnak”: *„Ma még ostoba az emberiség - írja, hogy még ugyanazon mondatban hozzátegy: - de végül csak elhatol a felvilágosodás fénye a becsületes emberekig.”* Mert Voltaire valóban hiszi, hogy: *„Szóval és tollal felvilágosodottabbá és jobbá tehetjük az embert.”* S ezen az alapon vallhatta - Rousseau-val ellentétben, aki ilyen értelemben nem igen hitt az értelemben -, hogy: *„Az aranykor - ha létezik - nem mögöttünk, hanem előttünk van.”* Csak tenni kell érte... S ekkor kezdődik el életének legnemesebb korszaka.

Ferney - Voltaire

1758-ban a 64 éves filozófus - végre - állandó otthonra talált a francia-svájci határszélen megvásárolt birtokon, Tournay-Ferneyben. A viszontagságos vándorévek után itt telepedett le végérvényesen, mert Svájc területén biztonságban érezhette magát.²⁷

Ferney hamarosan „a világ szellemi középpontjává lett”, ahol a házigazda, mint valami filozófus uralkodó fogadta „Európa szellemi elitjét”, de nemegyszer nála találtak menedéket az üldözöttek is. A látogatók szakadatlan áradását rendkívül fárasztónak és költségesnek érezve panaszkodik ugyan, hogy „egész Európa szállodása” lett - s még azt is hozzáteszi, hogy: *„Isten óvjon meg a barátaittól, az ellenségeimmel magam is elbánok!”* -, de az kétségtelen, hogy életének ez a legmaradandóbb értékű és legtermékenyebb időszaka. Itt írja meg életműve legjavát: filozófiai kisregényeinek nagy részét, az Enciklopédiának szánt címszavakat, a Filozófiai szótárt, pamfletjeinek és vitairatainak többségét, s a méreteiben és érdekességében egyaránt lenyűgöző levelezésének több ezer darabját. Ugyanakkor innen indít fergeteges és irtalmatlan támadást mindenfajta zsarnokság, fizikai és szellemi kizsákmányolás,

emberi méltóságot megalázó igazságtalanság és elnyomás ellen. S nem utolsósorban: Ferney-ből száll síkra a humanista filozófus és vérbeli ügyvéd - maga is mint „az üldözöttek Don Quijotéja” - az üldözöttekért, s a vakbuzgóság áldozatainak igazáért.

Voltaire-t a lisszaboni földrengéssel kezdődő „válság időszakának” eseményei nem törték meg; a sorozatos megpróbáltatások és csalódások életfilozófiáját komorabbá tették ugyan, de őt - a gondolkodót és az emberi méltóságot védő világpolgárt - megacélozták. A zsarnoki igazságtalanság fel-emelte, és a „nevető filozófus” tökéletesen komoly ember lett. Amikor d’Alembert azt írta, hogy egyformán megutálva államot, egyházat és népet, mindennel csak gúnyolódni fog, Voltaire így vélekedett: *„Ez nem tréfára való idő, az elmésség sehogy sincs összhangban a mérsárlással.”* - Ekkor már nem volt „egyszerű íróember” többé: *„A filozófusnak nem szánnia kell a szerencsétleneket, hanem cselekednie érdekükben.”* Szenvedélyesen vetette bele magát a nagy eszmei, politikai, irodalmi csatákba, és mindenütt hallatta szavát, ahol alkalom nyílt az abszolutisztikus udvar, a vallásos türelmetlenség, a vakbuzgóság és az igazságtalan igazságszolgáltatás túlkapásainak leleplezésére. *„Aki megbocsájtja a gaztettet, cinkossá válik.”* Úgy forgatta a tollat, mint a kardot; s viaskodásában minduntalan odasuhint egy-egy csattanós csapást. *„Ez idő alatt, ha csak elmosolyodtam is, szemrehányást tettem érte magamnak, mint valami bűnért.”*

„Ha megtámadnak, úgy verekszem, mint az ördög, nem engedek senki fiának, de lelkem mélyén jó fiú vagyok” - vallja önmagáról, s tegyük hozzá, hogy Voltaire mindig önmagát érzi megtámadva, midőn igazságtalanság történik valahol! S valóban, úgy küzd az igazságért, „mint az ördög”. Leleményessége és termékenysége páriját ritkítja: a legváltozatosabb, és az alkalomnak megfelelően mindig a leghatékonyabb műfajokat állítja céljai szolgálatába. A „bahonaság” ellen indított irtóhadjárat sikere érdekében felhasznált szinte minden szépirodalmi, tudományos és publicisztikai műfajt: tragédiát és vígjátékot; eposzt és szatírárt; tanmesét és tankölteményt; episztolát és epigrammát; regényt és gúnyíratot; párbeszédet és értekezést; kommentárt és kritikát; történetírást és történelembölcseletet; filozófiai népszerűsítő művet és szótárt; lázító röpiratot és levelet, vagyis „a legelképezhetőbb összevisszaságát a propagandának, amit valaha egyetlen ember végzett.” S minden művével frappánsan igazolta saját állítását: *„Minden műfaj jó, kivéve az unalmas műfajt.”*

Méltatói szerint keményebben és többet dolgozott, mint korának bármely más embere. Vallotta: *„Minden ember jó, csak a tétlen nem.”* *„Hogy valaki nincs elfoglalva vagy nem él, az egyre megy. Ha nem akarsz öngyilkos lenni, legyen mindig valami dolgod.”* A már idős „ferney-i remete” pedig így vall: *„Minél inkább öregszem, annál szükségesebbnek találom a munkát. Idővel a legnagyobb gyönyörűséggé válik, s pótolja az élet illúzióit.”* - A *Candide* utolsó lapjain pedig így ír: *„... a munka pedig arra jó, hogy messze tartson tőlünk három nagy bajt: az unalmat, a bűnt, a szükségét... Dolgozzunk, ne okoskodjunk... ez az egyetlen módja annak, hogy tűrhetővé tegyük az életünket.”* - Ő pedig - ismerősei szerint - csak idejével fukarkodott: *„Attól félek, hogy meghalok, mielőtt valami szolgálatot tehettem volna.”*

1759-ben jelent meg a *Candide*, Voltaire ma is legnépszerűbb filozófiai kisregénye, „a század írásművészetének csúcsa”, amely egyben az író filozófiájának csúcspontja is. „Voltaire ujjai közt rohan és kacag a toll” - írta róla Anatole France, és való igaz: pesszimizmust ennél vidámabban talán még sohasem bizonyítottak. Az olvasó, aki engedi, hogy magával ragadja az elbeszélő lángelméje, jóízű nevetés közben tanulhatja meg, hogy „ez a világ a siralom völgye”, de különösebb ok még sincs az elkeseredésre: létezésünk ténye nem kell megrémítsen azért, mert életünk nem is annyira boldogtalan, mint be akarják beszélni nekünk. Így lesz - végső soron - a *Candide* is optimista mű.²⁸

Ami ellenben a korabeli franciaországi helyzetet illeti, kétségtelen, hogy csak ilyen *candide*-i optimizmussal lehetett derűlátóan vélekedni az országban uralkodó állapotokról. A feudális egyházi hatalom nemcsak állam az államban, de az államhatalom fölé akar kerekedni, s minden eszközt felhasznál és szentesít céljai érdekében. A szabadgondolkodók és protestánsok elleni terrorhullám eredményeként szinte állandóan égnek a könyvmáglyák; az enciklopédisták üldöztetése pedig annyira fokozódik, hogy egyre kevésbé érezhetik biztonságban magukat. 1760-ban - a Palissot látomásai című, d'Alembert-nek dedikált könyvében kifejtett nézeteiért - letartóztatják és a Bastille-ba zárják Morellet abbét²⁹; az enciklopédistákat pedig nyíltan támadják úgy az Akadémián, mint a sajtóban és színdarabokban...

Voltaire - kihasználva a ferney-i „író-fejedelmi rezidencia” biztosította függetlenségét - azonnal a fanatizmus üldözötteinek segítségére siet, s minden vonalon ellentámadást indít. Valóságos kénköves lángot szór a „vaskalaposokra”.³⁰ „*Nincs iróztatóbb annál a majomnál - írja -, aki egy ideig szabadon kitombolhatja tigrisösztöneit.*” S mindjárt 1762-ben megjelenteti *Jean Meslier* végrendeletének kivonata,³¹ *Az Ötvenek szentbeszédei* és *A becsületes ember katekizmus*a című vitairatait, amelyekben heves támadást intéz a katolikus egyház intézményei és dogmái ellen.

„A türelmesség apostola” azonban nemcsak eszmei síkon veszi fel a küzdelmet, hanem a gondolat- és lelkiismereti szabadság nevében cselekvőleg is szembeszáll mindenféle előítélettel. Jellemző - és lenyűgöző - az üldözött Rousseau³² iránt tanúsított humanista magatartása is: „*Egy szóval sem értek egyet abból, amit mond, de mindhalálig védem a jogát, hogy elmondhassa!*” Mert az, hogy valaki másként gondolkodik, vagy más a meggyőződése mint nekünk, még nem jelent feltétlenül bűnt, sem okot arra, hogy üldözzük; sőt egyenesen „*nevetséges mind az élőket, mind a holtakat ilyesmiért zaklatni: azt hiszem mindenkinek szabadon kell rendelkeznie teste és lelke fölött; a leglényegesebb, hogy soha ne háborgassuk felebarátainknak sem testét, sem lelkét.*” A menekülő Rousseau-t, kivel eddig gúnyosan polemizált, most „szegény vértanú”-nak nevezi egyik levelében, és meghívja, hogy lakjon nála.³³

1762-ben sikerült annyira gyengítenie a pápaság hatalmát Franciaországban, hogy végre feloszlatták és kiűzték az országból a jezsuiták társaságát. A „vaskalaposok” inkvizitori türelmetlenségének szelleme azonban - az elkövetkező években is - tovább élt, sőt a janzenisták³⁴ vakbuzgósága által erősödve, tovább szedi a maga áldozatait. Voltaire, aki jóelőre - még a jezsuiták kiűzésének évében - tisztán látta e veszélyt³⁵, felháborodástól remegő hangon írja ha-

rátjának, d'Argental-nak: „Az inkvizíció rémségei elhalványulnak a janzenisták büntető bizottságának kegyetlenkedései mellett. Emberevő paprikajancsik! Akik a legnagyobb hidegvérrel követnek el felháborító embertelenségeket, és nyugodt lélekkel ülnek le vacsorázni oly kegyetlenkedések után, amilyenekbe még a részeg vademberek is belesápadnának.”³⁶

Először az ártatlanul kivégzett Rochette³⁷ védelmében lép fel, majd a vallási türelmesség szempontjából már sokkal nagyobb visszhangot kiváltó Calas-ügyben³⁸ siet a vakbuzgóság áldozatainak megsegítésére. Amikor a „vesztett ügyek prókátorának” szerepét is vállalja, s küzd a társadalmi igazságtalanságok áldozatainak igazáért és életéért, vagy - ha attól már megfosztotta őket a törvény álruhájába öltöztetett fanatizmus - legalább becsületük rehabilitálásáért, akkor ezt nemcsak az egyének védelmében teszi, hanem egyben hazája becsületének - a világ és az utókor szemében való - megvédése érdekében is.³⁹

Voltaire tulajdonképpen csak az ítélet végrehajtása után került kapcsolatba a Calas család büntársként üldözött többi tagjaival - Calas feleségével és másik fiával -, de mindent megmozgat megmentésükért. Követeli a per újrafelvételét, Calas és az ártatlanul szenvedő család rehabilitását. Csak 1762 április közepétől július közepéig huszonkilenc mozgósító levelet küld szerte a nagyvilágba, de ő maga szolgáltatja az anyagot a per lefolytatásához is. Energikus közbelépésének köszönhetően, valamint befolyásos barátai és ismerősei segítségével, sikerül nemcsak újra tárgyalatnia a Calas-pert, de - hároméves küzdelem árán - a felmentő ítéletet is kimondatja, s a közvélemény hatalmával kényszeríti a királyt, hogy kártérítést fizessenek az üldözött családnak! Párizs népe fáklyásmenettel ünnepelte Voltaire-t és az igazság győzelmét...

A Calas-per újrafelvételének évében, 1763-ban jelentette meg az *Értekezés a vallási türelmemről* című művét, amelyben „tömegestől közölt elretentő példákat a türelmetlenségről”, s leleplezte és megbélyegezte az eretneküldözést végző bíróságot, a tudatlan és elfogult bírák tévedéseit, az igazságszolgáltatás középkori eszközeit és kegyetlenkedéseit. „Aki azt mondja: úgy gondolkodj, ahogy én, vagy Isten megbüntet, az hamarosan azt mondja majd: úgy gondolkodj, ahogy én, vagy megöllek.”⁴⁰ „A türelmesség apostola” ezen művével nemcsak a Calas család rehabilitálásához járult hozzá, hanem eredményeként - néhány évvel később már - vallási okból kivégzés vagy gályára küldés sem történt többé a francia királyság alatt.

Még be sem fejeződött a Calas-ügy, amikor Voltaire megszervezi az ugyancsak ártatlanul üldözött Sirven és más elítélt protestánsok védelmét.⁴¹ Bár a vakbuzgóság által vád alapján üldözött protestáns Sirven szerencsésebb, mint Calas, mert neki sikerült szökéssel megmentenie életét: Voltaire - érte és családjáért vívott - harca a fanatizmus által befolyásolt bírák ellen semmivel sem könnyebb. Az agg filozófus ezúttal is igyekszik egész Európa közvéleményét megmozgatni, hogy ezáltal is nyomást gyakorolhasson a francia igazságszolgáltatási szervekre.⁴²

1764-ben jelenik meg a *Filozófiai szótár* című „sátáni könyve”, amelynek egyes címszavait még Nagy Frigyes udvarában kezdte el megírni. Ezt a saját haladó nézeteit tartalmazó könyvet, melynek szinte minden cikke

mintaképe a rövidségnek, világosságnak, sziporkázó elmésségnek és ugyanakkor írója katolikus egyházat és rendszert bíráló merészségének -, a párizsi zaklatásokat megkerülve külföldön adta ki, de példányait hamarosan a Grèvetéri máglyán égették el a következő évben kiadott *Levelek a csodatételekről* című munkájával és - La Barre lovaggal együtt.⁴³ Könyvei égetésének hírére sziporkázó és gúnyos aforizmával felelt: „*Könyveim olyanok, mint a gesztenye: minél inkább sütik őket, annál kelendőbbek!*” De az ártatlanul megkínzott és kivégzett La Barre lovag esete mélységesen felháborította. „*Így kell híven szolgálni a vallást, így kell igazságot szolgáltatni!*” - írja maró gúnnyal, és az 1766-ban írt - s összes befolyásos barátainak megküldött - La Barre lovag halálának története című vádiratában hozzáteszi: „*Sajnos, többektől hallottam, hogy nem tehetnek róla, de utálatra méltónak tartják azt a szektát, amely csak hóhérok segítségével tartja fenn magát.*” Ezért zárja leveleinek egész sorát az „*Ecrassez l'infâme!*” - „Tiporjátok el a gyalázatost!” felhívással. S bár még a Sirven család felmentését sem sikerült kivívnia, azonnal sziszifuszi küzdelembe kezd La Barre rehabilitásáért, valamint megszökött társáért, Étalonde-ért.⁴⁴

Hogy Voltaire sokoldalú harca az üldözöttek védelmében mennyire nem volt veszélytelen vállalkozás, az a La Barre-eset kapcsán is jól látható. Az elfogult és fanatikus hírák teljesen megalapozatlan vádak - istentelenség és az enciklopédisták műveinek olvasása - alapján ítélik el a szabadgondolkodó La Barre lovagot. Ugyanakkor Pasquier, a francia parlament főügyésze támadja az enciklopédistákat, és főként Voltaire-t, sejtetve, hogy „a modern filozófusok felforgató eszméi mérgezték meg a vádlottak lelkét.” - Erre Voltaire már címében is sokatmondó munkája - *Mily borzalmas veszélyt jelent az olvasás* - megjelentetésével adja meg a választ. „*Akik azzal az ürüggyel üldöznek egy filozófust, hogy tanai veszedelmesek lehetnek a közösségre, éppoly értelmetlenek, mint azok, akik attól félnek, hogy az algebra tanulmányozása megdrágítja a kenyeret a piacon.*” A Grenoble-i felső bíróság államügyészének írt, 1766 áprilisában keltezett levelében pedig hozzáteszi: „*A filozófia megszereteti az emberekkel az erényt, s meggyűlölteti velük a fanatizmust, és merjem-e mondani, bosszút áll a babonaságok következtében magán az Istenen esett sérelmekért is.*” - Az ekkor hetvenkét éves Voltaire - elővigyázatosságból - mégis a Svájc belsejében fekvő Eaux de Rolle-i üdülőhelyre vonul vissza: „*Van olyan ország, amelytől hatszáz mérföldnyire kell lennünk, hogy hasznos igazságokat mondhassunk meg neki*” - írja, s közben sürgeti a per fellebbviteli tárgyalását abban a reményben, hogy La Barre felmentése esetén elégtételt szolgáltatnak az enciklopédistáknak is.

„Az üldözöttek Don Quijotéja” a La Barre-perrel egy időben kezdi el harcát Lally generális rehabilitása ügyében,⁴⁵ és egy évvel később, egy Martin nevű egyszerű parasztember védelmében is.⁴⁶ Ez utóbbi esetek rendjén láthatóvá válik, hogy Voltaire nemcsak a vallási előítéletek s a fanatizmus ellen szállt síkra az igazság és az üldözöttek védelmében, hanem olyan esetekben is, amikor az igazságtalanság politikai vagy jogi vétségek következménye volt. Bírálata ilyenkor már nyílt és közvetlen támadás a korabeli feudális rend, annak maradi és barbár képviselői, valamint a hatalmukat biztosító igazságtalan és idejétmúlt törvények egész jogi rendszere ellen. Ezt bizonyítja különben

életének utolsó éveiben vívott elszánt küzdelme is, amelyet a robotmunka eltörléséért, a birtokán és annak környékén élő jobbágyok felszabadításáért, a protestáns házasságok érvényesítéséért, és általában a tömegsorsok boldogításáért folytatott.⁴⁷

A többéves küzdelem hatalmas energiát, türelmet és nem utolsósorban nagy áldozatokat követelt Voltaire-től. Már csak azért is, mert a nagy visszhangot kiváltó Calas-ügy után a közvélemény érdeklődése úgy csökken, mintha az emberek belefáradtak volna a küzdelembe; az akkoriban Voltaire-t oly lelkesen támogatók legtöbbször a részvéte is tompul, s az aggastyán filozófusnak - a mellette haláláig kitartó leghívebb barátai és támogatói kivételével - szinte egyedül kell megvívnia harcát egy egész elnyomó rendszer gépezetével szemben. S hogy mindez nem könnyű, de nem is veszélytelen vállalkozás, azt jól mutatják az ellene irányuló támadások. Egy-egy ügyének győzelemre vitelehez - a legtöbbször - hosszú évek türelmére, kitartására és fáradhatatlan elszántságára van szükség. Így például a Sirven család esetében szinte tíz évre van szükség, amíg 1771-ben sikerül végre kimondatnia a felmentő ítéletet. A hír hallatán a hetvenhét éves filozófus könnyekre fakad, s a következő év elején - az ártatlanul kivégzett Calas kisebbik lányához - írt levelében meghatottan számol be a „küzdelmes harcok árán” kivívott eredményekről.⁴⁸

A *Jámbor vadember* című remekét 1767-ben adta ki; főhőse - a vakbuzgó jezsuiták által hörtönbe vetve - gyilkos iróniával „*agyafúrt himpellérek*”-nek nevezi a vadon élő, de jámbor testvéreinél is veszélyesebb, fanatikus vaskalaposokat és udvari embereket; a civilizálódó világot pedig nagyon is rossznak és szájalmasnak látja. 1770-ben jelentette meg a *Kérdések az Enciklopédiából* című művét, amelyben olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek az Enciklopédiából - a cenzúra „közbelépése” miatt - kimaradtak. *Óda a Szent Bertalan-éji vérfürdő 200. évfordulója alkalmából*, valamint a *Minoszi törvények* című fanatizmus-ellenes írásai 1772-ben láttak napvilágot.

Hat évet igényelt a Jura menti jobbágyok ügyének győzelemre vitele is, s közben 1776-ban, már a halált váró 82 éves filozófusnak ismét a Nagy Frigyeshez való menekülés tervét kell fontolóra vennie: „... *hogy ne legyenek többé szemtanúja a hazámban dúló fanatizmus gáztetteinek. Látom, ismét szabadjára engedték az ezelőtt néhány becsületes ember által féken tartott szörnyetegeket. Egy cseppet sem lepődnék meg azon, ha a fanatikusok megrendeznék a filozófusok Szent Bertalan-éjszakáját.*”⁴⁹ Hasonlóképpen, bár „egyet-egy földet megmozgatott” Lally generális rehabilitálásának érdekében is: a per befejezésére csak tizenkét év múlva kerül sor, amikor Voltaire már halálos ágyán fekszik, s félig eszméletlen állapotban értesülhet utolsó győzelmének híreről.⁵⁰ Életének eme „tömegsorsok boldogulását” szolgáló éveiben is változatlanul keményen és sokat dolgozott, bár egészségi állapota néha hónapokig lehetetlenné tette ezt.⁵¹

Epilógus

„Soha senkinek sem hízelegtem, soha senkitől magam részére nem kértem semmit. Egyetlen elégtételetem ez volt: ily módon érzelmeimet

szabadon nyilváníthattam ki, és mindig megmondhattam az igazat. Eljő majd egyszer az a kor is, amikor elhamvad a gyűlölet parazsa, megszűnik a pártoskodás. Akkor majd egyedül az igazság marad fenn.”

Amikor megszületett, még teljes fénykorát élte a feudális abszolutizmus. Amikor meghalni készült: vele halódott pusztulásra ítélt kora is, s már éreztették hatásukat a halála után tizenegy évvel királyságot és Bastille-t rombadöntő viharos változások előszelei.

Életének nagy részét Párizstól, s hazájától is távol töltötte a sokat üldözött, hányatott életű gondolkodó, aki életművének egészével előkészítője és munkálója volt a hazájában végbemenő történelmi változásoknak. Életének utolsó éveiben végül mégis megérhette - legalább felvilágosult kortársai s a humánus emberi szellem tekintélyének hódolók részéről - az őt megillető elismerést és ünneplést.

Mint láttuk, már a Calas-ügy idején mellette foglalt állást a közvélemény, s az igazságért vívott harcának győzelmét fátklyásmenettel ünnepelte Párizs népe. Barátai és tisztelői 1770-ben gyűjtést indítottak mellszobrára, s bár Voltaire tiltakozott az egész vállalkozás ellen,⁵² minden bizonnyal jól esett neki az elismerés. A Jura menti jobbágyok ügyének győzelemre vitele idején, 1777-ben Voltaire-t ünnepli az egész Ferney, s az iránta érzett tisztelet és elismerés jeleként, a falu a Ferney - Voltaire nevet veszi fel.

Életének utolsó évében elfogta a vágyakozás, hogy halála előtt még egyszer láthassa szülővárosát. Hintója 1778 februárjában gördült be Párizsba, ahol fogadott lányánál szállt meg.⁵³ Szobáját már másnap valósággal ostrom alá veszik a látogatók,⁵⁴ s egymást követik a fogadások és ünneplések, amelyek végül annyira elcsigázzák az agg filozófust, hogy február 26-án rosszul lesz. Azt hiszi, hogy elérkezett élete utolsó órája, s mivel irtózik még a gondolatól is, hogy - a szabadgondolkodókkal szemben alkalmazott szokásos egyházi gyakorlat szerint - nem részesítik rendes temetésben, hanem a szemétdombra vetik: meggyón, de hitvallását nem tagadja meg!⁵⁵ S mivel egészségi állapota kissé javul időközben, az áldozásról és az utolsó kenet felvételéről is lemond.

Egészségi állapota annyira javul, hogy március 30-án a jelenlétében mutatják be Irène című darabját a Comédie Française-ban. A darab óriási sikere, s azt követően Voltaire viharos ünneplése nemcsak dicsőségének csúcspontját jelenti, de egyben - kétségtelenül - a század történelmi eseményei közé tartozott.⁵⁶ A humanista filozófus a legszebb elismerést talán mégis attól az egyszerű, ismeretlen párizsi asszonytól kapta, aki 1778-ban, az utcán, füle hallatára így szól valakihez: „Nézd, itt megy a Calas család megmentője!”

Élete utolsó pillanatáig kíséri azonban ellenségeinek, a gondolat és lelkiismereti szabadság, a türelem és az igazság ellenségeinek engesztelhetetlen gyűlölete is. S halála után sem szűnik meg üldözni és gyalázní.

1778. május 30-án bekövetkezett halála után holttestét barátai csempézik ki Párizsból; az éjszaka leple alatt - kocsiba ültetve, mintha élne -, mert az egyház megtagadta a temetést. Így is csak másodunokaöccsének, Mignot abbenak közbelépésére sikerült nyugalomra helyezni a De Scellieres apátság ká-

polnájában. Hamvainak a Panthéonba való ünnepélyes áthelyezésére csak 1791. július 11-én kerülhetett sor, a forradalom győzelme után. A fanatikus gyűlölet, amely már életében „az üldözöttek Don Quijotéjára”-vá tette: ide is követi, sírjában sem hagyja nyugodni.⁵⁷

A mintegy 23 évvel későbbi halottgyalázás azonban csak abban tehetett kárt, ami amúgy is mulandóságra ítélt: a holtak földi maradványaiban. Az életműben már semmiesetre sem.

Voltaire irodalmi hagyatéka hetvennél több kötetet tesz ki; ez már önmagában is hatalmas szellemi energiáról, rendkívüli teljesítményről vall. A német költőfejedelem, Goethe - mindenestre - „csekély” negyvenöt jelzővel méltatta Voltaire-t!⁵⁸

Ma már talán csak néhány filozofikus kisregénye él igazán elevenen, s ami írásai közül a legmaradandóbbnak bizonyult: az a két emberöltőt átfogó - méreteiben és érdekességében egyaránt lenyűgöző - levelezés, amelyet kortársaival - uralkodókkal (mindenekelőtt Nagy Friggyessel, és - Voltaire szép jelzőjével - „Észak Szemiramisza”, azaz II. Katalin cárnővel), filozófusokkal és írókkal (elsősorban d’Alembert-tel), közéleti és társasági személyekkel, barátival és ismerőseivel, valamint ellenfeleivel - folytatott. A legújabb kutatások eredményeinek ismeretében a Voltaire-levelek száma mintegy tizenötezerre tehető, s ebben a „műfajban”, amely leghívebben tükrözi egyéniségét és gondolkodását: mindmáig utolérhetetlen maradt.⁵⁹

Az életmű egészének hatása azonban jóval több ennél, s azt - teljességgel - felmérni minden bizonnyal lehetetlen. A legjobban talán az a felirat jellemzi, amely a Voltaire hamvaiból egyedül megmaradt - s halála után egyik nevelt lánya által külön őrzött - szívét tartalmazó urnán olvasható ma is, a párizsi Bibliothèque nationaleban:

„A SZÍVE ITT VAN, SZELLEME MINDENÜTT.”

(Folytatjuk)

Jegyzetek

¹ Voltaire korának Franciaországot a hatalmas vagyonnal és egyre nagyobb befolyással rendelkező katolikus egyház - és szerzetesrendjeinek, mindenekelőtt a jezsuitáknak, nemegyszer az államhatalom fölé növvő - hatalmi törekvései jellemzik. S ezzel együtt mindaz, ami - szinte egész Európában - az ellenreformációra jellemző volt: a protestánsok és szabadgondolkodók iránti türelmetlenség, majd nyílt terror és üldözés. - XIV. Lajos (1643-1715) feudális abszolutizmusának virágkorában az egyház állam az államban, s a „Napkirály” gyóntatójának - a fanatikus jezsuita Le Tellier atyának - irányításával egyre erősödő befolyást gyakorol a vallási téren erőtlen kezű uralkodóra, aki hol az államhatalom megerősítésére törekedett az egyház rovására, hol engedményeket tett az egyház javára; végül - pápai „intelmektől” megfélemlítve - 1685-ben visszavonta a vallásszabadságot biztosító Nantes-i Ediktumot. Ezzel szabad kezet adott a jezsuitáknak, s felszította a vallásüldözések hamu alatt izzó paraszát, ami nemcsak 200 ezer hugenotta kivándorlását eredményezte, hanem az ország belső válságának elmélyítését is. XIV. Lajos halála után a helyzet csak annyiban változik, hogy kiskorú utódja - dédunokája, az

1715-ben még csak ötéves XV. Lajos (1715-1774) - helyett a tényleges hatalmat egyenesen Fleury bíboros-miniszter gyakorolta egy ideig...

² Óda az Igaz Istenről és Episztolák című epigrammái, amelyeket Fleury, André-Hercule (1653-1743) bíboros ellen írt.

³ A börtönben veszi fel - ismeretlen okokból - a „Voltaire” írói nevet.

⁴ Tragédiáját egymás után 45-ször adták elő.

⁵ Mint például apja halálának évében, 1722-ben kinyomtatott Episztola Urániának című költeménye; egy évvel később a Liga című epikai költeménye, amely a „türelmesség eposza” a későbbi Henriász (vagy Henriade) című tragédia első változata, s IV. Henrik király vallási türelmét dicsőíti; valamint az Esszé a polgárháborúkról címen kiadott munkája.

⁶ Élie de Beaumont ügyvéd úrnak, 1767. március 20.

⁷ Egy ebéden, amikor Voltaire néhány percig legyőzhetetlen ékesszólással és elmésséggel vitte a szót, Rohan herceg - nem is valami halkán - megkérdezte: „Ki az a fiatalember, aki olyan hangosan beszél?” - „Nagyuram - felelte gyorsan Voltaire -, olyan ember, aki nem visel nagy nevet, de tiszteletet szerez a maga nevének!” - A hercegnek már válaszolni is szemtelenségnek számított, hát még így! - A főúr orvul megbotoztatta lakájaival - állítólag - mindössze ezzel az óvintézkedéssel: „A fejét ne üssétek, ebből a fejből még valami jó dolog jöhet ki.”

⁸ 1727-1729.

⁹ Már 1727 végén angol nyelvű tanulmányt ad ki az epikus költeményről címmel.

¹⁰ La Chalotais úrnak, 1762. november 3-án írt levelében.

¹¹ Az eredetileg két kötetre tervezett mű első kötete már ki van nyomva, amikor elkobozzák azzal az indokkal, hogy sértő lehet II. (vagy Erős) Ágost királyra. Voltaire ennek ellenére tovább dolgozik, s közben olyan nyomdászt keres, aki nem sokat törődik az engedélyekkel. A közvélemény őt igazolja: a mű nagy sikert arat, szinte azonnal lefordítják több nyelvre, s Voltaire többször is újra kiadja, már 1732-ben is, s mindig javít, módosít rajta. A ma is lebilincselő, izgalmas olvasmány - s kisebb tévedései ellenére is történelmi forrásmunkának - számító könyvről érdemes tudni, hogy magyar nyelven először 1792-ben (!) látott napvilágot, kisebb csonkításokkal.

¹² Mint például a Zadig, Mohamed, Micromégas címűeket.

¹³ „Az asszony olyan, mint a szélkakas, csak akkor állapodik meg, amikor már berozsdásodott.”

¹⁴ Az enciklopédisták - a Denis Diderot (1713-1784) francia filozófus és író szerkesztésében kiadott Enciklopédia, avagy a tudományok, művészetek és mesterségek elméleti szótára (1751-1772) című mű szerkesztői és munkatársai: Diderot, d'Alembert, Holbach, Rousseau, Turgot, Voltaire, Grimm és mások... Ideológiailag előkészítői a francia polgári forradalomnak.

¹⁵ II. (Nagy) Frigyes porosz király (1740-1786), a felvilágosult abszolutizmus kiemelkedő képviselője, a modern porosz állam kiépítője. Levelezése 1733-ban kezdődött Voltaire-rel, aki 1740-ben látogatott először Berlinbe, Frigyes megkoronázása alkalmával. 1750-1753 között a Potsdam melletti Sans Souci kastélyában látta vendégül Voltaire-t.

16 Nagy Frigyes szállóigévé lett mondása: Mindenki a maga ízlése szerint üdvözülni. - Voltaire ugyanis, egyrészt a fejedelem által megtiltott (pénzügyi) műveletekkel lendítette fel pénzügyeit: szász állampapírokat vásárolt fel és nyert; másrészt, két korabeli matematikus Newton egyik tétele feletti vitájában - több bátorsággal, mint megfontoltsággal - a Nagy Frigyes által pártfogolt matematikus ellen foglalt állást. Ez utóbbi ellen írt gúnyiratát felolvasta Frigyesnek, aki egész végig kacagott rajta, de megtiltotta Voltaire-nek, hogy művét kiadja. Voltaire úgy tett, mintha beleegyezne, de az igazság az volt, hogy művét már nyomdába is adta. Amikor megjelent, Frigyes királyi haragra lobbant: „Legfeljebb még egy esztendeig lesz rá szükségem - mondta La Mettrie-nek -, az ember kicsavarja a citromot és eldobja a héját.” (Ti. Frigyes hadászatról szóló - A hétéves háború története című művének stilizálásába maga Voltaire is besegített, midőn nála vendégeskedett). *„A vacsorák újra kezdődtek - írta Voltaire -, de a citromhéj azóta is megjelenik álmaimban... Az az ember, aki egy torony tetejéről leesett, puhának találta a levegőben való esést, s azt mondta: jó dolog ez, csak soká tartson, az az ember egyáltalán nem hasonlított hozzám!”*

17 1751-ben jelent meg az Enciklopédia első kötete, amelyben Voltaire is részt vállalt; a következő évben vallásfilozófiai műve, a Költemény a természet törvényeiről, és tragédiája - a még Cireyben megkezdett - Micromégas.

18 A szövegben már említett történelmi tárgyú művei mellett még megemlíthetők: Történetek Nagy Péter cárról (1748); Tanulmány I. Péter cárról (1763); Egyetemes történelem (1754); A történelem filozófiája (1765) című munkái.

19 *„Ha Genfben élnék - írja barátjának, d'Argentalnak -, túlságosan függenék a genfiektől; ha csak francia volnék, túlontúl Franciaországtól. Sorso-mat magam kovácsoltam, így szereztem meg a számomra oly értékes szabadságot, mely után egész életemben áhítoztam, s amely nélkül - szerintem - egyetlen gondolkodó sem lehet boldog.”*

20 Élesebben fogalmazva: Vagy meg tudja akadályozni Isten a rosszat és nem akarja, vagy meg akarja akadályozni, de nem tudja. - Voltaire-t már ifjúkorában komolyan foglalkoztatta a gondviselés kérdése. Mint később látni fogjuk, a lisszaboni „válság előtti korszakban” a két ellentétes istenfogalom békésen „megfér” egymással Voltaire filozófiájában, s csak itt élesedik ellentmondássá.

21 Az enciklopédisták üldözésének erősödésével Voltaire - már 1758-ban - tudtára adja Diderot-nak, hogy visszavonul az enciklopédistákkal való együttműködéstől: *„Az embert arra kényszerítik, hogy hazudjon, s ráadásul még üldözik is, hogy nem hazudik eleget” - írja neki többek között.*

22 Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) - francia író és filozófus, az enciklopédisták plebejus szárnyának képviselője.

23 Voltaire már egyik 1735. március 1-én kelt levelében keserűen és bosszúsán kifakad barátjának, d'Argentalnak: „... megdöbbenve tapasztaltam, hogy egy Rousseau által ellenem szőtt ármány áldozata vagyok, személyem befeketézésére egy tucat röpiratot terjesztettek, úgylátszóan egy és ugyanabban az időben üldöztek Franciaországban és ócsároltak egész Európában... Rousseau

hitvány módon rágalomokkal halmozott el abban a reményben, hogy ezáltal Franciaországba való visszatérésének útját egyengeti. Azt írta és másokkal is azt íratta rólam, hogy az ateizmus eszméit hirdetem... Az írónak szabad országban kell élnie, vagy bele kell törődnie abba, hogy élete végéig rabszolga módjára meghúzza magát a többi irigykedő rabszolga között, akik állandóan bevádolják őt közös uruknál.” - Később Rousseau „gógós bölcselet”-nek nevezte Voltaire filozófiáját, s ráadásul felfedte *Az Ötvenek szentbeszédei* című, a kereszténységet s a pápaságot nyíltan bíráló, az összes emberek testvériségéről beszélő és vallási reformokat ajánló - álnév alatt kiadott - vitairatnak a szerzőjét, s ezáltal nagy veszélynek és üldöztetésnek tette ki Voltaire-t. „Mily sokmindent tehetnének - írja 1762. október 10-én kelt levelében Voltaire Damilville-nek -, ha egyetérténénk! Jean-Jacques a Pálunk lehetett volna, ha nem maga választja Júdás szerepét.”

²⁴ Népszerűsége épp ezekben az években vetekedik a Voltaire-éval.

²⁵ Néhányan Az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és alapjáról című értekezését említik e helyen Rousseau-nak, ti. az Émile helyett. Ez azonban tévedés. Voltaire főként az Émile „*nevetséges paradoxonát*” gúnyolja ki, mely szerint a történelmet ki kell iktatni a gyermekek neveléséből. - „Tény és való, hogy sok nevetséges és képtelen dolog van ebben a nevelési tervezet tartalmazó könyvben.” Lásd például a La Chalotais úrnak, 1763. február 28-án, és de Dirac márki úrnak, 1763. április 22-én írt leveleit.

²⁶ Rousseau-t az Enciklopédia polgári szárnyának többi képviselője is hevesen támadta. Nagy sikerű művének, az Új Héloïse-nak (1761) hőseit Voltaire, de még Diderot is „unalmas, szőszátyár polgárok”-nak tartja.

²⁷ „A két kijáratú jelképes rókalyuk”, a francia határ közelében, de svájci területen épült Ferney, ahol Voltaire biztonságban tölthette dicsőséges öregkorának éveit, mint az európai felvilágosodás koronázatlan királya.

²⁸ Legalábbis olyan értelemben, hogy csak a túlzott leibnizi optimizmust gúnyolta ki könyörtelenül, mely szerint - „tout est bien” - minden a lehetséges legjobban van ezen a világon. - „*Mi az optimizmus? - Semmi más, sajnos - felelte Candide -, mint annak dühös bizonygatása, hogy minden a legeslegjobb, mikor minden a legrosszabb.*” Voltaire sokkal reálisabb képet fest a valóságról.

²⁹ André Morellet (1727-1819) akadémikus, az Enciklopédia munkatársa és az enciklopédisták barátja.

³⁰ Voltaire e gúnynévvel bélyegzi meg a jezsuitákat. Morellet abbénak címzett egyik levelében a következőket írja: „A filozófusoknak ki kell tartaniuk amellet, hogy az élő filozófusok mind jó keresztények, hívő katolikusok. Sajnos néha olyan művekért dicsérik őket, amelyek a hívők szemében elítélendők... E dicséretök végzetes következményekkel járhatnak rájuk nézve, mert a veszélyt hozó elismerés eljut a *vaskalaposoknak hosszú kihegyezett füléig, s a felingerelt szőrszálhasogatók eszeveszetteen üldözik majd a névtelenségüket megőrizni kívánó szegény ártatlanokat.*” (1766. július 7-én írt levele). - Jellemző a Voltaire jezsuitákkal szembeni állásfoglalására, a Marin úrnak címzett, 1774. augusztus 16-án keltezett levelében kifejtett véleménye is: „... különben nem értek egyet azzal, hogy olyan sok rosszat mondjanak a papokról, minden

enyhítő körülmény nélkül. Bizonyítva vannak közöttük nemes lelkek, püspökök, abbék, bölcs és könyörületes szívű plébánosok is. Sohasem szabad valamely testületet egészében támadni, kivéve a jezsuitákat.”

³¹ Jean Meslier abbé (1664-1729) champagne-i plébános végrendeletének rövidített szövege, amelyben a haldokló pap bocsánatot kér Istentől azért, mert keresztény volt.

³² A jezsuita szellemű párizsi parlament 1762-ben égetteti el az Émile-t; a *kálvinista* Genfben a hóhér A társadalmi szerződés című művével együtt veti máglyára, miközben Rousseau az elfogatási parancs elől Svájcba menekül.

³³ Rousseau végül Nagy Frigyes fennhatósága alatt keres és talál menedéket.

³⁴ A janzenista rend - megalapítójáról, Jansénius (1585-1638) yperni püspökről elnevezett katolikus mozgalom, amely egyfajta pietista elmélet és gyakorlat alapján szembefordult a jezsuitákkal.

³⁵ La Chalotais úrnak, 1762. november 3-án keltezett levelében - többek között - a következőket írta: „*De vigyázzunk! nehogy a janzenizmus egy szép napon éppoly sok baj forrásává váljék majd, mint a jezsuitizmus. Mi hasznom lenne abból, ha megszabadítanának a rókától, de kiszolgáltatnának a farkasok mohó étvágyának?*”

³⁶ D'Argental grófnak, 1766. július 16-i levelében.

³⁷ Rochette, istentisztelet-tartás miatt ártatlanul elítélt protestáns lelkész volt.

³⁸ Calas tisztességes református kereskedő volt, akit azzal a megalapozatlan váddal állítottak a bíróság elé, hogy saját kezűleg megölte a katolicizmus felé hajló harmadik fiát, Marc-Antoine-t, csakhogy megakadályozhassa annak valamely katolikus rendbe való belépését. Amint a Voltaire által szolgáltatott adatokból kiderül: Marc-Antoine öngyilkos lett, de a bíróság - 1762. március 10-én - mégis halálra ítélte a 69 éves, szerencsétlen apát, annak ellenére, hogy a többszöri kegyetlen kínvallatás ellenére sem tudták beismertetni vele, hogy sajátkezűleg akasztotta volna fel fiát. „Hogyan, atyám, hát ön is elhiszi, hogy egy apa képes megölni saját gyermekét?” - kérdezte a megkínzott Calas az őt kivégzésre kísérő paptól. Az ítéletet végrehajtották, Calast - kerékbetörése után - a hóhér megfojtotta, és tetemét a máglyára vetette.

³⁹ 1762. július 5-én, d'Argentalnak címzett levelében - többek között - ezeket írja: „*Ki hallott már titokban tartott és indoklás nélküli ítéletről? Létezhet-e gyűlöletesebb, zsarnokibb hatalom, mint az, amely kényére-kedvére ont vért, anélkül hogy ezt bármivel is indokolni tudná... Különben is engem nem kizárólag az ő ügye érdekel, hanem a közjóé, az emberiségé. Mindenkinnek rendkívül fontos, hogy az ehhez hasonló ítéleteket a bírák kötelesek legyenek megindokolni. A toulouse-i felső bíróságnak éreznie kell, hogy mindaddig, amíg be nem méltóztatik bizonyítani, hogy Calas-ék bűnösök, őt magát tartják bűnösnek, és biztos lehet abban, hogy Európa nagy része undorral fog elfordulni tőle.*” - 1770. április 20-án, Sudre ügyvéd úrnak pedig ezeket írja: „*A lényeg az, hogy a bírák ne töressenek kerékbe ártatlan embereket..., hogy tiszteljék az állampolgárok életét, és hogy barbár szokásaik, amelyeket igazságszolgáltatásnak neveznek, ne hozzanak szégyent és gyaláztatást nemzetünkre.*”

⁴⁰ „Milyen jogon kényszeríthet egy szabadnak teremtett lény másvalakit, hogy úgy gondolkozzék, mint ő?” - kérdi „a türelmesség apostola”, aki nyíltan hirdeti, hogy „a szabadság nem bűn, hanem Isten legszebb ajándéka.” A valódi türellemmel és megteremtésének módjával kapcsolatban pedig a következőket írja 1765. március 19-én - Bertrand úrnak, a berni kálvinista lelkésznek - írt levelében: „Mindenfajta vallást el kell választani mindenfajta kormányzati rendszertől; nincs helye az államvallásnak, ez éppen annyira nem állami probléma, akárcsak a főzés; lehetővé kell tenni mindenki számára, hogy a maga módján imádkozzék Istenéhez, éppen úgy, amint a saját szája íze szerint főz; s amennyiben betartja az ország törvényeit, a gyomornak és a vallás gyakorlásának teljes szabadságot kell élveznie.”

⁴¹ „Sirven castres-i volt jogszakértőről van szó: három lánya volt. Mivel a család az úgynevezett református vallás híve, egy szép napon kiragadják anyja karjaiból a legfiatalabb lányt. Zárdába csukják, s ott megkorbácsolják, hadd sajátítsa el eredményesebben a katekizmust. A lány esztét veszti, megszökik onnan, és apja házából egy mérföldnyire kúthoz öli magát. A vakbuzgók számára nem kétséges: ki tehetne volna el láb alól, mint apja, anyja és nővérei? ... elrendelik Sirvennek, feleségének és lányainak letartóztatását. A rémült Sirvennek beteg családjával együtt épp csak annyi ideje van, hogy az utolsó percben elmeneküljön. Gyalog, senkitől sem segítve kelnek át a hóval borított meredek Alpok hegycsúcsain. Egyik leánya a jégmező közepette szül, s félholtan vonszolja magát tovább, magához szorítva alig pihegő újszülöttét; végül is sikerül Svájcba jutniuk... Gondolja csak el, Barátom, négy juh, akiket a mészárosok azzal vádolnak, hogy felfaltak egy bárányt!” - írta Voltaire a Sirven-ügyről, 1765. március 1-én kelt levelében Damilaville-nek.

Az „elítélt protestánsok” ügyének mibenlétére - s egyben a korabeli franciaországi viszonyokra - fényt vet Voltaire-nek a languedoci főfelügyelőséghez címzett emlékirata, egy bizonyos Jean-Pierre Espinas védelmében, akit huszonhárom évi kényszermunkára ítélték, és teljes vagyonekhozásra, mert házában „ételt és fekhelyet nyújtott egy bizonyos, az úgynevezett református egyházhoz tartozó lelkésznek.”

⁴² Beaumont ügyvédnek - 1767. március 20-án - írt levelében olvasható azok névsora, akik - Voltaire közbenjárására - a Sirven család segítségére siettek: „Dánia királya, Hessen tartomány grófja, Szász-Gotha hercegnője, Nassau-Saarbrück hercegnője, a badeni örgróf neje, Darmstadt hercegnője... siettek kiterjeszteni reájuk jótéteményeiket. Poroszország királya, aki elsőként értesült a szomorú esetről, azonnal száz tallért küldött címemre, s egyben felajánlotta, hogy az egész családot befogadja országába és továbbra is gondoskodik róluk... Oroszország cárnője hasonlóképpen a tőle megszokott csodálatraméltó nagylelkűséggel tett tanúbizonytságot, és az adományozó levélhez a következő erélyes hangú pár szavas megjegyzést fűzte: Jaj az üldözöknék!”

⁴³ 1766 júliusában - Richelieu-nek címzett levelében - Voltaire így ír: „La Barre-t kivégezték. Vele együtt elégették a tulajdonát képező alábbi könyveket is: Diderot: Filozófiai gondolatok, Crébillon: Sapka, Filozófiai szótár, Levelek a csodatételekről (ez a két utóbbi Voltaire szóbanforgó műve), két kis kötet Bayle, Iulianus császár beszédei görög és latin nyelven.”

⁴⁴ A középkori kegyetlenséggel megkínzott és kivégzett La Barre lovag társának - Étalonde-nak - szerencsére sikerült megszöknie hóhérai elől; Voltaire-nél talált menedéket, aki végül Nagy Frigyesnél helyezi biztonságba, mert felmentését minden próbálkozása ellenére sem tudta kiharcolni. Étalonde rehabilitálására csak a forradalom idején került sor.

⁴⁶ Lally-Tollendal (1702-1766) az indiai francia gyarmatok kormányzója és a nyugat-indiai Martinique szigetcsoporton állomásozó francia hadak parancsnoka volt. Az angolok ellen vívott tengeri harcokban vereséget szenvedett, s amikor a fogságból - az angolok engedélyével - hazatér, hogy a hazaárulás vádja alól tisztázhassa magát: halálra ítélik és ártatlanul kivégzik. - Ahogyan Voltaire írja: „bűnbakként feláldozták”; ti. a francia flotta jóval gyengébb voltáért nem Tollendal, de a kormány volt felelős. Utóbbi, hogy a valódi bűnösöket fedezze, a generálist vádolta hazaárulással. Az egész eljárás igazságtalanságára jellemző, hogy bírái nemcsak ügyének tisztázását akadályozták, nehogy fény derüljön az igazi vétkesekre, de a Grève-téri kivégzés előtt az elítélt száját is felpceckelték... Lally generális fia - Gérard -, francia politikus, a Voltaire segítségét kéri, hogy a per újrafelvétele útján tisztázhassa a generális becsületét, illetve apjának emlékét.

⁴⁶ Az ún. Martin-ügy a korabeli igazságszolgáltatás elképesztő igazságtalanságainak iskolapéldája lehet: 1767-ben, egy Martin nevű parasztembert - felületes vizsgálat alapján, gyilkossággal vádolva - tartóztattak le. A gyilkosság szemtanúja - a szembesítés során - kijelentette, hogy nem ismeri fel Martin-ban a gyilkost, mire a tanulatlan ember így kiáltott fel: „Istennek hála, nem ismert fel!” - Szavait a bíróság bűnössége beismeréseként értelmezte (!) és a szerencsétlen embert kerékbetörésre ítélte. A felsőbbfokú bíróság helybenhagyta az ítéletet, amelyet végre is hajtottak. Martin kerékbetörése után három nappal azonban - előkerült az igazi gyilkos... E felháborító ügy hatása alatt, Voltaire egy egész röpiratot ír, *Tanulmány a valószínűségről az igazságszolgáltatás terén* címmel, s energikus közbelépése eredményeként 1769-ben sikerül rehabilitálnia Martin-t.

⁴⁷ Élete utolsó évtizedében a „ferney-i pátriárka” megkísérelte haladó gazdasági tanai és humánus filozófiája gyakorlati alkalmazását is. Nem holmi utopisztikus ábrándozásról van szó, hanem cselekvő bölcsességének gyakorlati alkalmazásáról: „*Elégedjünk-e meg azzal, hogy sóhajtozunk az emberi természet gyarlóságai fölött? Az igazi filozófus azon munkálkodik, hogy a parlagon heverő földeket termővé, embertársait pedig boldogabbá tegye. Felszántja a töretlen ugart, s az ekék számát növelve, növeli a dolgozókéét is; munkához, jobb megélhetéshez segíti a szegényeket, támogatja a házasulandókat, oltalmazza az árvákat; (...) Mit sem vár az emberektől, de mindent megtesz érdekükben, amit csak megtehet.*” (Damilaville urnak, Ferney kastélyában, 1765. március 1.) - Elveinek alkalmazásához alkalmat szolgáltatottak az 1770-es genfi zavargások is, melyeknek az volt az oka, hogy a Genfben letelepedett kálvinisták leszármazottainak nagy része az órásmesterséget űzte, s a városi tanács nemhogy megadta volna nekik a honpolgárságot, de még nagy adókkal is sújtotta őket. (Eleinte a legjobb órákat Franciaországban készítették. A vallási üldözések következtében azonban sok órásnak Svájcba kellett mene-

külnie. Így kezdődött tulajdonképpen a később oly híressé lett svájci óragyártás; s e kálvinisták leszármazottairól van szó éppen.) - Voltaire vállalta az óráskok kéréseinek közvetítését a genfi tanácshoz, s a jobb munkalehetőségekkel kapcsolatos követeléseiket a munkaadókhoz. A genfi tanács azonban megharagudott a „lázító” Voltaire-re, aki végül is „két szép órasmanufaktúrát” rendez be, s műhelyeket (selyemfonót, fűrésztelepet) létesít Ferney-ben, az elégedetlenkedőkkel közösen és részben megsegítésükre, munkalehetőséget biztosítva nekik.

Ugyanebben az időben kezdi meg harcát a Jura menti jobbágyok felszabadításáért is; 1771-ben pert indít érdekükben, amit - Morellet abbénak 1775. december 29-én írt levelében - részben azzal indokol, hogy: „... a feudális zsarnokság még mindig lábbal tiporja az embert. A robotmunka eltörlése kimondhatatlanul nagy haladást jelent egész Franciaországra nézve.” Az ügyet 1777-ben sikerült győzelemre vinnie Voltaire-nek, kivéve a Jura-hegységben fekvő 12 ezer lelket számláló falu holtkezű jobbágyait, akik egy szerzetesrend rabjai voltak, s csak a forradalom idején szabadították fel őket.

A protestáns, illetve vegyes házasságok érvényesítéséért azért kell Voltaire-nek harcolnia, mert a katolikus egyházi törvények értelmében a protestáns házasságok érvénytelennek számítottak; a vegyes házasságok esetében pedig csak a pápa felszentelésével, illetve beleegyezésével lehetett érvényes házasságot kötni, természetesen a protestáns fél katolizálása árán...

⁴⁸ „Ferney kastélyában, 1772. január 15-én, Du Voisin asszonynak: Tegnap az örömkönyveket síró Sirven család gyűlt egybe nálam: az újonnan kinevezett toulouse-i legfelső bíróság a büntető eljárás összes költségeinek megtérítésére kötelezte az alsófokú bíróság ítélő bíráit; ez majdnem példátlan eset. Küzdelmes harcok árán sikerült végre elnyernem ezt az ítéletet, s úgy tekintem, mintha a bíróság a saját nevében hocsánatot kért volna az ártatlanoktól. Tíz hosszú esztendőn át bolyongott a család; az emberek elrettentő igazságtalanságának emlékezetes példája marad ez, akárcsak az Önök esete...”

⁴⁹ Írja 1776. február 25-én kelt, Delisle de Sales úrnak címzett levelében.

⁵⁰ A hírre feléledt Voltaire sajátkezűleg írta meg utolsó levelének egyetlen mondatát - a generális fiához címezve -, amely (egyúttal) azt is jól érzékelteti, hogy a kifele gunyoros, nemegyszer cinikus, de a valóságban rendkívül érzékeny lelkű filozófus mennyire szívén viselte védenecinek, s az igazság védelmének ügyét: „E nagy hír hallatára a haldokló feltámad, melegen öleli Lally urat, látja, hogy a király az igazság védelmezője: e boldog tudattal hal meg.” 1778. május 26. - Voltaire ezután elvesztette eszméletét és négy nappal később bekövetkezett haláláig nem is tért magához.

⁵¹ Ferney-ből írott leveleiben néha panaszkodik egészségi állapotára; többször a hóvakságra, mivel Ferney az Alpokban fekszik, s a hegycsúcsokat az év nagy részében hó borítja. Halála előtt mintegy négy évvel egészen enyhe szélütés érte.

⁵² Voltaire azzal „érvelt”, hogy már nincs is arca, amit megmintázzanak. Erre válaszolta d’Alembert: „A lángésznek mindig van egy arckifejezése, amit testvére, a másik lángész könnyen megtalál!” - Korának legjelentősebb szobrásza - Pigalle - vénuszi öltözékben mintázta meg Voltaire-t.

⁵³ Reine de Vancourt-ról van szó, második fogadott lányáról, akit szülei - anyagi meggondolások alapján - arra akartak kényszeríteni, hogy apáca legyen. Voltaire örökbe fogadta és férjhez adta (Villette-hez). Párizsi tartózkodása idején Voltaire náluk lakik, s náluk is hal meg, abban az utcában, amely ma is nevét viseli. Reine őrizte meg Voltaire szívét is, annak halála után.

Voltaire első örökbe fogadott lánya - Corneille -, Pierre Corneille 17. századbeli tragédiaíró nagybátyjának dédunokája. Tudomást szerezve nyomoráról, Voltaire magához vette és férjhez adta őt is. Hozományként a Voltaire által szerkesztett és Corneille-ről szóló tanulmányával ellátott Corneille összes műveinek jövedelmét kapta. Voltaire haláláig, Corneille - férjével és gyermekeivel együtt - családtagként élt a ferney-i kastélyban.

⁵⁴ Közöttük van Franklin Benjamin is unokájával, hogy Voltaire áldását kérje rá..

⁵⁵ A plébános ragaszkodott ugyan ahhoz, hogy Voltaire tagadja meg addigi nézeteit, ismerje el teljességükben a katolikus egyház hittételeit, főként Jézus isteni voltát, s köntörfalazás nélkül vallja ne csak istenhívőnek, hanem kereszténynek is magát, de Voltaire csak egy nyilatkozat átadására volt hajlandó: *„Úgy halok meg, hogy imádom Istent, szeretem barátaimat, nem gyűlölöm ellenségeimet és megvetem a babonát. (Aláírva:) Voltaire, 1778. február 28.”* - Egy másik forrásunk alapján: május 30-án a haldokló Voltaire ágyánál ismét megjelenik a Saint-Sulpice plébánosa. Kérdésére, hogy *elismeri-e Krisztus isteni mivoltát*, a jelenlevők szerint a haldokló állítólag azt felelte: *„Isten nevére kérem, ne beszéljen nekem erről az emberről...”* - Az 50. lábjegyzetünk alapján valószínűtlennek tűnik ez utóbbi változat hitelessége, bár lényegileg egyezik Voltaire szellemiségével.

⁵⁶ Hogy milyen volt a hangulat a Nagy Francia Forradalom (1789) előtt, arra jellemző, hogy még a legalacsonyabb néprétegek is mohón szívták magukba a felvilágosodás eszméit. Hogy mekkora volt - a később „trónra ültetett” - szellem tekintélye már ebben az időben is, azt valamelyest érzékelhetjük a forradalom későbbi tábornokának - az akkoriban még lovász Hoche-nak egyik leveléből, amelyből kiderül, hogy szabad idejében Voltaire és Rousseau műveit olvasta; a Jakobinus Klub egyik munkás tagja pedig kívülről tudta a Társadalmi szerződést!

Így érthető, hogy Voltaire-t mindenütt önfeledten ünnepli Párizs népe; hintóját hatalmas - „a szellem tekintélyét” ünneplő - tömeg kíséri, majd hintója elöl kifogják a lovakat, s tisztelői maguk viszik az agg filozófust az Akadémiáig. „Soha még hadvezér, aki nehéz, kockázatos, hosszú hadjáratból a legdicőségesebb győzelemmel koszorúzva tért vissza, nem részesült fényesebb és messzehangzóbb üdvözlésben.”

⁵⁷ 1814 májusában szélsőséges royalista elemek fölfeszítik Voltaire és Rousseau koporsóját, és földi maradványaikat szemétre vetik, oltott mésszel öntik le, s a földet simára tapossák, majd a Panthéonban levő koporsókat újra lezárják. - A halottgyalázó gatzetre csak egy fél évszázad múlva derül fény, akkor azonban az életükben is üldözött, s halálukban is közös sorsra jutott gondolkodók földi maradványait már nem lehet fellelni többé.

⁵⁸ „Elmélyült, zseniális, ösztönös, nagy, közvetlen, tehetséges, kiváló, nemes lelkű, jellemes, fantáziadús, szellemes, okos, érzékeny, fogékony, ízléses, igazságszerető, becsületes, képzett, jó modorú, jó ízlésű, választékos, színes, termékeny, ötletes, lelkes, mágikus, vonzó, kecses, művelt, könnyed, élénk, csillogó, vakmerő, sziporkázó, gunyoros, gyöngéd, finom, elmés, stílusos, csiszolt, harmonikus, korrekt, szabatos, elegáns, tökéletes.”

⁵⁹ Rózsa Ágnes által magyar nyelvre lefordított 93 levele ízelítőt kínál mindabból, amit az előző jegyzet megfogalmazott. [Voltaire: Én, az üldözöttek Don Quijotéja (Válogatott levelek). Kriterion Könyvkiadó. Téka. Bukarest, 1978.]

Szószerk – Úrasztala – Szerterások

LŐRINCZI KÁROLY

• ISTEN LEGNAGYOBB AJÁNDÉKA: JÉZUS

Jn 3,16-17

Testvéreim, ünneplő gyülekezet. Karácsonyt ünnepelünk. Karácsony - a kis gyermek is tudja - Jézus születésének ünnepe. A keresztények kétmilliórdos serege ezen az ünnepen hálaadással gondol Istenre, aki adta a világnak a názareti prófétát.

Mindenünket Istennek köszönhetjük. Ő minden nap ezeryi áldással áld meg minket. Minden áldása drága ajándék a mi számunkra, és egyben nyilvánvaló bizonyosága annak, hogy Ő szeret minket. János apostol szerint Istennek irántunk való szeretete akkor volt a legnagyobb, amikor Jézust adta nekünk. Isten ezt a karácsonyi ajándékot kivétel nélkül mindenkinek adta. Adta, és adja minden karácsonyban nemcsak a gazdagoknak és boldogoknak, de adja a szegényeknek, a koldusoknak is, és adja - talán a leginkább adja - az elhagyatottaknak, a magukra maradtaknak, árváknak és özvegyeknek. Adja pedig azért a leginkább a szegényeknek és magukra maradtaknak, mert nekik nem jut más ajándék, akik - éppen ezért - karácsony ajándékát, Istennek áldását és szeretetét egyedül a megszületett Jézuskában látják. Végeredményben ezeké az igazi karácsonyi öröm. Ők annak örülnek, aminek karácsonyban örülni kell. Ezen örömüket nem homályosítja el a karácsonyfa csillogása, az ajándék gazdasága.

A karácsonyi ajándékozás forrása maga Isten. Ő az első ajándékozó. Az Ő szeretete ajándékozta Jézust. Ezt az ajándékozást tovább folytatják a pásztorok, s a napkeleti királyok, kik mindennapi betevő falattal, s anyagi javakkal halmozzák el a megszületett kis gyermeket, s az ő szüleit. Később a felnövekedett gyermek nem marad hálátlan. Az ajándékozás láncolata nem akad el nála. Egész élete ajándék a korabeli, s a minden idők embere számára. Egész életét, de különösen életének utolsó három esztendejét arra fordítja, hogy tanításával és példaadásával az emberiség holdgítójává, üdvözítőjévé váljék, hogy az őt követők élete emberhez méltó és Istennek tetsző legyen. Isten után éppen ő a legnagyobb adakozó, ajándékozó. A korabeli emberek, úgy látszik, más ajándékot - nem a szeretet és jóság ajándékát - várták tőle. Nem kellett nekik szeretet. Könél keményebb szívük inkább testét, vérét követelte. És Jézus azt is odaadta. Előbb csak jelképesen, mikor így szólott, kenyeret, majd borral tele poharat nyújtva tanítványai felé: „Vegyétek és egyétek, ez az én testem, mely tiérettetek megtöretik. Igyatok ebből mindnyájan, ez az én vérem, mely tiérettetek kiontatik.”